

***Explaining the Relationship between Religious and
National Identity***
(*Student Teachers of Farhangian University in East Azarbaijan Province*)

Davood Ghasemzadeh*
Homa Rahmani**

E-mail: d.ghasemzade@cfu.ac.ir
E-mail: homa.rahmani@yahoo.com

Received: 2023/12/19

Revised: 2024/03/10

Accepted: 2024/03/16

Doi: 10.22034/RJNSQ.2024.431467.1550

Abstract:

The current state of global communication, the development and growth of technologies, the continuous cultural encounters and etc, has caused identity to become the main issue in social studies in various dimensions, including religious and national identity. This is especially important in Farhangian University, which is the heart of the country's education and responsible for the education of the country's future generation. This study has been carried out with the aim of explaining the relationship between the national and religious identity of the student teachers of Farhangian University of East Azarbaijan, which is practical in terms of purpose and descriptive-correlational in terms of method. The statistical population of the study was all of student teachers in the academic year of 2023-24 in the number of 3990 people, the sample size was 351 people according to Morgan's table and proportionally including 141 female students and 210 male students that were selected by available sampling method. The research tool consists of two standard questionnaires of national and religious identity. Regarding the validity of the tool, face validity was used and the reliability of the tools was calculated using Cronbach's alpha test, 0.853 and 0.864 respectively. Pearson's correlation coefficient test and structural equations were used to analyze the data. The findings of the research indicate the high level of religious and national identity among student teachers in East Azerbaijan province. Also, this research showed that religious identity and its dimensions have a direct and significant correlation with national identity among student teachers.

Keywords: Identity, Religious Identity, National Identity, Farhangian University.

---

* Assistant Professor, Department of Social Science Education, Farhangian University, Tehran, Iran.

** Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Farhangian University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

تبیین روابط بین هویت دینی و ملی (دانشجومعلم‌ان دانشگاه فرهنگیان استان آذربایجان شرقی)

نوع مقاله: پژوهشی

داوود قاسم‌زاده*

هما رحمانی**

E-mail: d.ghasemzade@cfu.ac.ir

E-mail: homa.rahmani@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۹/۲۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۶

چکیده

در دنیای امروز که ارتباطات وسیع، رشد روزافزون فناوری‌های مختلف، مواجهات فرهنگی متنوع و... از ویژگی‌های بارز آن است، مسئله هویت در ابعاد مختلف آن از جمله هویت دینی و ملی به موضوع اصلی در بررسی‌های اجتماعی تبدیل شده است. این مهم به‌ویژه در دانشگاه فرهنگیان که مرکز ثقل آموزش و پرورش کشور و مسئول تربیت نسل آینده کشور است، بیش‌ازپیش اهمیت می‌یابد. پژوهش حاضر با هدف تبیین روابط بین هویت ملی و دینی دانشجومعلم‌ان دانشگاه فرهنگیان آذربایجان شرقی و به روش توصیفی-همبستگی صورت گرفته است. جامعه آماری پژوهش، کلیه دانشجومعلم‌ان این دانشگاه در سال تحصیلی ۱۴۰۱-۱۴۰۲ به تعداد ۳۹۹۰ نفر بودند. حجم نمونه براساس جدول مورگان ۳۵۱ نفر و به تناسب شامل ۱۴۱ دانشجوی دختر و ۲۱۰ دانشجوی پسر تعیین و به روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب شدند. ابزار پژوهش شامل پرسشنامه استاندارد هویت ملی و دینی بوده است. درخصوص روایی ابزار از روایی صوری استفاده شد و پایایی ابزارها نیز با استفاده از آزمون آلفای کرونباخ به ترتیب ۰/۸۵۳ و ۰/۸۶۴ محاسبه شد. برای تحلیل داده‌ها از آزمون ضریب همبستگی پیرسون و معادلات ساختاری استفاده شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از بالا بودن میزان هویت دینی و ملی در بین دانشجومعلم‌ان استان آذربایجان شرقی است. همچنین، این پژوهش نشان داد که هویت دینی و ابعاد آن، با هویت ملی در بین دانشجومعلم‌ان همبستگی مستقیم و معنی‌دار دارد.

کلیدواژه‌ها: هویت، هویت دینی، هویت ملی، دانشگاه فرهنگیان.

مقدمه و طرح مسئله

یکی از کاربردی‌ترین مفاهیم در علوم انسانی، بحث هویت است که اندیشمندان این حوزه به‌عنوان یک مبحث بنیادین به بررسی آن پرداخته‌اند. هویت‌ها، در طول تاریخ و متأثر از محیط جغرافیایی و موضوعات اقتصادی، مذهبی، ایدئولوژیکی و تاریخی شکل گرفته‌اند. این سازه‌های اجتماعی با تکیه بر حافظه جمعی و تمامی منابع معرفتی و با در نظر گرفتن ساختار عینی اجتماعی، ایجاد و تعریف شده و در طول زمان دوباره تفسیر می‌شوند. تاجفیل معتقد است هویت، دو جزء ثابت و متغیر دارد: خود شخصی که به ویژگی‌های ثابت شخصی در طول زمان اشاره دارد و خود اجتماعی که ناشی از تعلق به گروه است. هویت فرایند معناسازی است که در طی زندگی روزمره و مکانیسم‌های آن ساخته می‌شود. هویت افراد طی فرایند رشد شکل می‌گیرد و در متن اجتماع و فرهنگی رشد می‌کند که فرد در آن جامعه‌پذیر شده است (حیدری و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۳). اولین عامل مؤثر در شکل‌گیری هویت ملی به یک اصل ساده و ابتدایی اما اساسی مربوط است؛ عضویت (زندگی) فرد در یک جامعه یا اجتماع ملی به‌عنوان کشور (ایران) و احساس تعلق خاطر به آن. هر چند سطوح این احساس عضویت و تعلق، متنوع است، اما یکی از قوی‌ترین احساسات افراد در بسیاری از کشورها به‌ویژه در ایران امروز وطن‌دوستی است. حس وطن‌دوستی و علاقه به میهن از ابتدای زندگی در وجود فرد نهاده شده و در تمام جریان زندگی اجتماعی، فرد مرتباً با موضوعاتی از جمله ملت، فرهنگ ملی، هویت ملی، کشور، سرزمین و... مواجه و در ارتباط است. به این ترتیب، هویت ملی از انواع هویت جمعی محسوب و موجب همبستگی عاطفی با اجتماع بزرگ ملی و احساس وفاداری به آن می‌شود. از طرف دیگر، هویت دینی نیز یکی دیگر از ارکان هویت جمعی ایرانیان محسوب می‌شود. بنا به دلایل و شواهد تاریخی، دین‌داری و معنویت بخش جداناپذیر هویت ایران و ایرانی بوده و دین در فرهنگ ایرانی، جایگاه ویژه‌ای داشته است و نمی‌توان آن را از سایر عناصر هویت ایرانی تفکیک کرد؛ بنابراین، بین هویت ملی و مذهبی ایرانیان ارتباط تنگاتنگی وجود دارد (اسلامی ندوشن، ۲۰۰۶ به نقل از قادرزاده، ۱۳۹۳: ۸۱). از این رو، تقویت مشترکات دینی در افراد و پایبندی آن‌ها بر شعائر دینی، نشان‌دهنده قوام و ثبات هویت ملی در ایران خواهد بود (حاجیانی و فولادی سپهر، ۱۳۸۹: ۳۳).

در دنیای امروز که ارتباطات وسیع، رشد روزافزون فناوری‌های مختلف، مواجهات فرهنگی متنوع و... از ویژگی‌های بارز آن است، مسئله هویت در ابعاد مختلف آن از جمله هویت دینی و ملی به موضوع اصلی در بررسی‌های اجتماعی تبدیل شده است (امینی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۵۷). در وضعیت انقلاب ارتباطی و هجوم فرهنگی، به جهت

یکپارچه‌سازی در عرصه بین‌المللی، جوانان از جمله گروه‌هایی هستند که به‌شدت در معرض تغییرات و چالش‌های هویتی قرار دارند. آسیب‌های هویتی دانشجویان به‌عنوان آینده‌سازان، تصمیم‌گیرندگان و مسئولان آینده جامعه، می‌تواند تهدید هویتی جامعه را در پی داشته باشد؛ از همین رو، شناخت راه‌های تقویت و نیز نقاط آسیب‌پذیر آن اهمیت بسزایی دارد. این مهم به‌ویژه در «دانشگاه فرهنگیان که مرکز ثقل آموزش و پرورش کشور»^(۱) و مسئولیت تربیت نسل آینده کشور را عهده‌دار است، بیش از هر چیز اهمیت می‌یابد. بررسی و تحلیل وضعیت هویت ملی و دینی دانشجومعلم‌ان می‌تواند علاوه بر ارائه تصویر روشنی از وضعیت موجود این ابعاد هویتی، بستر ذهنی و عینی لازم را برای برنامه‌ریزی و اقدامات اساسی در جهت بهبود و ارتقای وضعیت آن‌ها فراهم کند؛ بنابراین، هدف اصلی این پژوهش تبیین روابط هویت دینی و ملی دانشجویان دانشگاه فرهنگیان استان آذربایجان شرقی است. در این راستا، پژوهش حاضر درصدد پاسخگویی به سؤالات زیر است:

- ۱- آیا وضعیت هویت ملی و دینی دانشجویان مطلوب است؟
- ۲- آیا رابطه‌ای بین هویت ملی و دینی برقرار است؟
- ۳- آیا بین ابعاد و عناصر هویت ملی و دینی رابطه‌ای وجود دارد؟

پیشینه پژوهش

بررسی‌های متعددی درخصوص موضوع هویت و انواع آن در داخل و خارج از کشور انجام شده است. در همین رابطه، امینی و همکارانش دریافته‌اند که میانگین مؤلفه‌های هویت ملی و دینی در دانشجویان دانشگاه کاشان بیشتر از حد متوسط است (امینی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۵۷). پاشا و فلاح‌زاده با بررسی هویت دینی و ملی نوجوانان و جوانان شهر تهران، به این نتیجه دست یافتند که هویت دینی در بین زنان، بر هویت ملی برتری دارد؛ درحالی‌که این وضعیت در مردان برعکس است. آن‌ها همچنین دریافته‌اند که نوجوانان و جوانان شهر تهران تمایز چندانی بین هویت ملی و دینی قائل نیستند (پاشا و فلاح‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۳۲). سفیری و غفوری در مقاله «بررسی هویت دینی و ملی جوانان شهر تهران با تأکید بر تأثیر خانواده» نتیجه گرفتند که جوانانی که والدینشان نسبت به مؤلفه‌های ملی و دینی پایبندترند، هویت ملی و دینی قوی‌تری دارند (سفیری و غفوری، ۱۳۸۸: ۱). در پژوهشی مشابه و در شهر شیراز، کلاتری و همکاران دریافته‌اند که ۸۸ درصد دانش‌آموزان دارای هویت دینی قوی هستند و تنها ۴ درصد پاسخگویان در این

حوزه دچار مشکل هستند (کلاتری و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۴۱). در بررسی رابطه هویت ملی و هویت قومی در بین دانشجویان آذری، فارس، لر، کرد و عرب دانشگاه‌های ایران، صادق‌زاده و نادری نتیجه گرفتند که بین هویت ملی و هویت قومی رابطه مثبت وجود دارد (صادق‌زاده و نادری، ۱۳۹۶: ۱۰۰). حاتمی کاکش و گردونی نیز تأیید کرده‌اند که میزان گرایش به هویت قومی و ملی نزد پاسنگویان در حد بالا بوده و بین هویت ملی و هویت قومی رابطه مثبتی برقرار است (حاتمی و گردونی، ۱۳۸۸: ۹۱).

همچنین، قنبری و همکارانش معتقدند که بین گرایش به هویت ملی و گرایش به هویت دینی در ابعاد مختلف با پابندی به فرهنگ شهروندی، ارتباط معناداری وجود دارد (قنبری و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۷۵). مویدفر و شاهوران در بررسی رابطه هویت ملی و دینی در بین جامعه زرتشتیان ایران، دریافتند که در میان جامعه زرتشتیان، میزان گرایش به هویت دینی با میزان گرایش به هویت ملی رابطه معناداری دارد. همچنین، همبستگی هویت دینی با ابعاد فرهنگی - تاریخی و سیاسی هویت ملی بالاتر است (مویدفر و شاهوران، ۱۴۰۰: ۹۱). در پژوهش‌های مرتبط با هویت ملی و دینی خارجی، جان لو و کین گائو در پژوهشی به بررسی تعارضات بین هویت دینی و ملی در چین پرداخته‌اند و با استفاده از داده‌های حاصل از مطالعه زندگی ساکنان چین در سال ۲۰۰۷، به این نتیجه رسیده‌اند که هویت ملی در گروه‌های مذهبی متفاوت است (لو و گائو، ۲۰۱۸: ۳۱۸). فلیشمن و فالت با بررسی میزان هویت ملی و دینی در بین جوانان مسلمان در برخی کشورهای اروپایی نتیجه گرفتند که هویت ملی جوانان مسلمان در مقایسه با جوانان سایر اقلیت‌ها، کمترین میزان است (فلیشمن و فالت، ۲۰۱۸: ۴۴).

چهار چوب مفهومی

مسئله هویت، روند شکل‌گیری و انواع آن (فردی، اجتماعی، ملی)، همواره از موضوعات مورد توجه اندیشمندان علوم اجتماعی بوده است. از نظر ماهوی، برخی هویت را ثابت و تغییرناپذیر می‌دانند (عالمی، ۱۳۸۴: ۱۰۹). در خصوص هویت، صاحب‌نظران مختلف نظریاتی را مطرح ساخته‌اند. در نظریه موسوم به جوهرگرایی، اعتقاد بر این است که هویت‌های فردی و جمعی و عناصر و مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده آن‌ها، اموری طبیعی بوده و تحت‌تأثیر شرایط زمانی و مکانی، کمتر تغییر می‌کنند؛ این دیدگاه معتقد به ثبات هویت‌ها است. در مقابل، نظریه‌های ساخت‌گرا بر این باورند که هویت‌ها و عناصر سازنده آن‌ها، تحت‌تأثیر محیط پیرامون افراد هستند. طبق این نظریه، هویت‌ها ساخته می‌شوند و ذاتی نیستند؛ بنابراین، هویت‌ها اموری تغییرناپذیر نبوده و با توجه به تغییرات محیطی و شدت و ضعف

این تغییرات، دچار تغییر و دگرگونی می‌شوند. درحالی که نظریه‌های جوهرگرا، هویت را فرایندی تبادلی و تعاملی می‌دانند و ساخت‌گرایان بر نقش اجتماع در شکل‌گیری هویت تأکید می‌کنند، نظریه‌های جدیدی مانند رهیافت‌های گفتمانی، پساساخت‌گرایی و پسامدرنیسم، نقش هرگونه عامل طبیعی و ذاتی را در شکل‌گیری هویت انکار کرده و معتقدند هویت، امری حادثی و اکتسابی است (علوی مقدم و داورپناه، ۱۳۹۳: ۱۱۷).

در بحث مربوط به انواع هویت (فردی، دینی، قومی، ملی) باید به جایگاه هر یک از آن‌ها در بحث سلسله‌مراتبی و عدم یکسان‌انگاری این هویت‌ها توجه نمود. اساساً هویت‌های نامبرده در سطح اساسی خرد (شخصی)، میانی (اجتماعی) و کلان (ملی) دسته‌بندی می‌شوند. هویت شخصی را که نخستین مرحله شکل‌گیری هویت است و از طریق فردی شدن صورت می‌گیرد در سطح خرد قرار می‌دهند. در این سطح، معمولاً هویت‌های بنیادین و نخستین بشری یعنی رابطه فرد با محیط کوچک خانوادگی او مورد بررسی قرار می‌گیرد. دومین سطح از مطالعات مربوط به هویت که دارای گوناگونی است مربوط به سطح میانی و اجتماعی است. کثرت این هویت ناشی از ورود فرد به جامعه و انواع رابطه‌ای است که وی با محیط اجتماعی خود برقرار می‌کند. هویت صنفی، هویت آموزشی، هویت قومی، هویت حزبی، هویت دینی و... در زمره هویت‌های اجتماعی فرد قرار گرفته و در سطح میانی قابل بررسی هستند. هویت‌های اجتماعی از درجه سیالیت بالاتری نسبت به هویت شخصی برخوردارند و نهایتاً، هویت ملی عالی‌ترین و کلان‌ترین سطح هویتی فرد است که در مقایسه با هویت‌های اجتماعی از استحکام و تداوم‌پذیری بیشتری برخوردار است (احمدی، ۱۳۸۸: ۷۳-۶۹). در پژوهش‌های مربوط به بحث هویت، شناخت و رعایت سطح تحلیل مهم است.

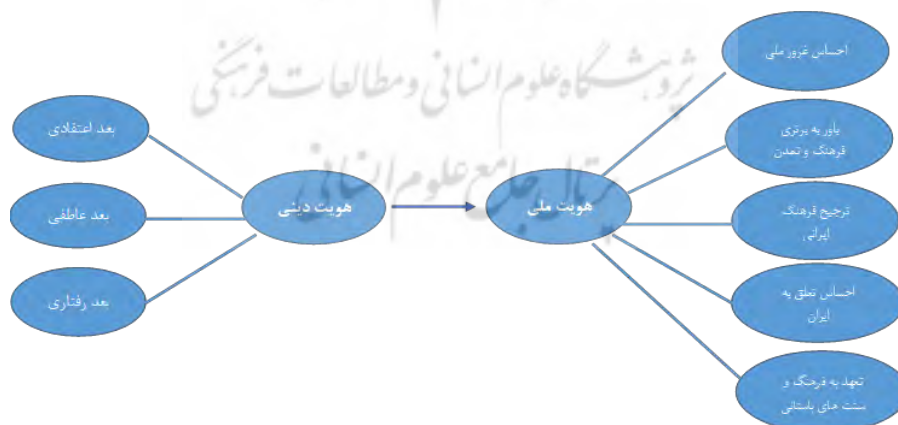
هنری تاجفل یکی از نظریه‌پردازان موضوع هویت است. وی شکل‌گیری هویت اجتماعی را در چهارچوب تعلقات گروهی (درون‌گروه - برون‌گروه) بررسی کرده و معتقد است که انسان‌ها نیازمندند که به یک گروه تعلق داشته باشند و به «ما» و «آن‌ها» تقسیم شوند. آن‌ها به این وسیله جهان بزرگ و پیچیده را تاحدودی برای خودشان، ساده‌تر و قابل‌فهم‌تر می‌کنند.

تقسیم‌بندی ابعاد، شاخص‌ها و دامنه تغییرات هویتی این پژوهش نیز از نظریه هویتی هنری تاجفل (۱۹۷۲) اخذ شده که هویت را دارای ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری می‌داند. او هویت اجتماعی را با عضویت گروهی پیوند می‌زند و عضویت گروهی را متشکل از سه عنصر می‌داند: «عنصر شناختی» که درمورد آگاهی فرد از گروهی است که به آن تعلق دارد، «عنصر ارزشی» که تصور و مفروضات او از پیامدهای ارزشی مثبت یا منفی عضویت او در گروه است و «عنصر احساسی» که احساسات فرد را نسبت به گروه و همچنین، نسبت به افراد

دیگری که در رابطه‌ای خاص با آن گروه هستند بیان می‌کند (باقری و همکاران، ۱۳۹۸: ۹۱). در بعد شناختی، افراد باید سطحی از آگاهی و یا درک نسبت به مشترکاتی از جمله خاطرات مشترک، میراث فرهنگی مشترک و... داشته باشند. منظور از بعد عاطفی، احساساتی است که با نوعی تعهد و احساس وظیفه نسبت به دیگران و وفاداری به ارزش‌ها و اهداف و انتظارات همراه است. بعد رفتاری نیز، آمادگی برای هر نوع عمل رقابتی بین گروهی است (حقیقتیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۷۱). این ابعاد هویتی لزوماً، نه همیشه اما معمولاً بر یکدیگر اثر متقابل دارند.

هویت دینی رکن دیگری از هویت جمعی ایرانی را تشکیل می‌دهد و مؤلفه‌های مذهبی و وحدانیت جزء ذاتی هویت ایران و ایرانیان بوده است. در این پژوهش، هویت دینی در سه مقوله‌ی شناختی (اعتقادات دینی)، تجربیات (عواطف و احساسات دینی) و رفتارها (انجام مناسک دینی) منظور می‌شود و هویت دینی نمره‌ای است که فرد در پرسشنامه‌ی محقق ساخته کسب می‌کند.

هویت ملی نیز در بین انواع هویت، عام‌ترین سطح آن است و به‌عنوان یک متغیر محوری در تعریف ارزش‌ها و هنجارهای جمعی افراد جامعه محسوب می‌شود (مویدفرو و شاهوران، ۱۴۰۰: ۹۱). کمرون هویت ملی را دارای ابعاد شناختی و عاطفی می‌داند. جنبه شناختی هویت ملی معطوف به آگاهی و دانش درباره میهن و تعلقات ملی مانند علائم، نمادها، تاریخ و جغرافیا است و وجه عاطفی شامل هیجانان و احساسات متنوع به میهن و اعضای گروه ملی است (امینی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۵۷). براساس چهارچوب نظری فوق، مدل مفهومی پژوهش جهت عملیاتی کردن متغیرها به شرح شکل ۱ ترسیم شده است.

شکل ۱: مدل مفهومی پژوهش برای عملیاتی کردن متغیرها

هویت دینی

هویت دینی یکی از عناصر هویت جمعی است که به تبع دین، خود را تعریف و مشخص می‌کند و مجموعه‌ای از باورها و اعمال است که فرد و جامعه در ارتباط با سنت‌ها و مراسم دینی که جنبه ایمانی دارد، آن را به اجرا می‌گذارند (اخوان کاظمی و ارغوانی، ۱۳۸۹: ۱). هویت دینی به دلیل اهمیت ماهوی و محتوایی‌اش در جامعه ایران، از ابعاد مهم کسب هویت افراد است. به هر میزان که این بعد از هویت، قوام و دوام بیشتری داشته باشد، موجب پایداری سایر ابعاد هویتی افراد جامعه نیز می‌شود. از مصادیق مهم هویت دینی، احساس تعلق به دین و جامعه دینی و تعهد به دین و جامعه دینی است (اشتیاقی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۲۰).

هویت دینی دارای مؤلفه‌های ذاتی و پیامدی است. دو مؤلفه شناختی و عاطفی از اجزای جدانشدنی هویت دینی هستند. مؤلفه شناختی شامل ارزش‌ها، هنجارها، باورها و ایمان و اعتقادات است. به‌منظور سنجش مؤلفه شناختی معرف‌هایی از قبیل اعتقاد به خداوند، اعتقاد به مسئله نبوت و امامت، اعتقاد به کتاب آسمانی قرآن کریم، باور به مسئله معاد، اعتقاد به مهدویت، اعتقاد به مرجعیت و تقلید مطرح است. مؤلفه عاطفی نیز مشتمل بر احساسات، نیازها و تمایلات است. به‌منظور سنجش مؤلفه عاطفی، معرف‌هایی از قبیل احساس تعلق به دین، احساس آرامش به هنگام نیایش و عبادت، احساس تقرب و نزدیکی به خداوند، احساس افتخار به مسلمان بودن، احساس غرور و افتخار از موفقیت مسلمانان، احساس بیزاری و تنفر از خدشه‌دار شدن اسلام و احساس همدردی و مسئولیت در قبال سایر مسلمانان مطرح می‌شود (پرنوره و هوشنگی، ۱۳۹۸: ۱۸).

آلپورت نیز از اندیشمندان حوزه مطالعه هویت و مذهب است. آلپورت هویت را با توجه به ابعاد مختلف احساس مانند احساس فیزیکی (مربوط به بدن)، احساس مستمر (زمانی که فرد در زندگی خود به‌طور مداوم، تغییرات و دگرگونی‌هایی را احساس می‌کند)، احساس ارزش و عزت‌نفس (که نتیجه ارزیابی دیگران درباره عملکرد فرد است) و احساس جهت‌یابی عمومی تعریف کرده است (ارفعی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۳).

هویت ملی

هویت ملی کلان‌ترین و عالی‌ترین سطح هویتی برای فرد است که در مقایسه با هویت‌های اجتماعی از استحکام و تداوم‌پذیری بیشتری برخوردار است. هویت ملی برآیند هویت‌های دیگر است. اهمیت هویت ملی ناشی از ارتباط آن با سرزمین، تاریخ و فرهنگ خاص است

(احمدی، ۱۳۸۸: ۷۲). مجموعه‌ای از نمادها، آثار و نشانه‌های فرهنگی و زیستی که هویت ملی را تشکیل می‌دهد، موجب تفاوت جامعه‌ای از جامعه دیگر می‌شود. اسمیت و جارکو معتقدند هویت ملی نیروی پیونددهنده‌ای است که می‌تواند دولت ملت‌ها را در کنار هم نگه دارد و روابط آن‌ها را با خانواده ملت‌ها شکل دهد. هویت ملی به دلیل نقش تعیین‌کننده‌ای که در حوزه‌های مختلف زندگی انسان دارد، از مفاهیم اساسی مشروعیت‌دهنده به نظام سیاسی - اجتماعی است و عاملی مهم در ایجاد وحدت و همبستگی ملی و شکل‌گیری روح جمعی یک ملت است (ربانی و رستگار، ۱۳۹۲: ۱).

در میان مرزهای تعریف‌شده سیاسی، هویت ملی موجب ایجاد احساس تعلق و وفاداری به عناصر و نمادهای مشترک در اجتماع ملی می‌شود. از مهم‌ترین عناصر و نمادهای ملی که موجب شناسایی و تمایز می‌شوند می‌توان به سرزمین، دین، آیین، آداب و مناسک، تاریخ، زبان و ادبیات، مردم و دولت اشاره نمود. شدت احساس هویت ملی یک جامعه براساس میزان تعلق و وفاداری افراد به هر یک از این عناصر و نمادها مشخص می‌شود (حکمت‌پور و صالحی، ۱۳۹۱: ۵۰).

باید توجه داشت که هویت ملی اساساً پدیده‌ای چندبعدی است و هرگز نمی‌توان آن را تک‌بعدی تحلیل و تفسیر نمود. از آنجاکه موضوع هویت ملی می‌تواند موجب ایجاد گرایش‌ها و نگرش‌های مثبت نسبت به آثار و نمادهای ملی و یکپارچه‌سازی در سطح کشور شود، پرداختن به آن از اهمیت بسزایی برخوردار است.

ابعاد هویت ملی

همان‌طور که پیش‌تر نیز اشاره شد، هویت ملی دارای ابعاد شناختی و عاطفی است. وجه شناختی هویت ملی معطوف به آگاهی و دانش درباره میهن و تعلقات ملی از قبیل علائم، نمادها، زبان، تاریخ، جغرافیا و... است و بعد عاطفی آن شامل هیجانانگیز و احساسات درمورد میهن و اعضای گروه ملی است. به این ابعاد می‌توان بعد رفتاری را افزود که متضمن مشارکت فعال و عمل در جهت حفظ و تقویت هویت ملی است (امینی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۵۷). فورست (۲۰۰۱) ویژگی‌های هویت ملی را از دو جنبه موردبررسی قرار می‌دهد: یکی از مؤلفه‌های شناختی شامل مقوله‌بندی خود به‌عنوان عضوی از گروه ملی، باورهایی درباره ویژگی‌های نوع اعضای گروه ملی و برون‌گروه‌های برجسته، دانش درباره میهن و همچنین، آگاهی درباره علائم، آداب و رسوم و سنت‌های ملی و دیگری، مؤلفه‌های عاطفی که شامل احساسات تعلق ملی، دلبستگی به میهن، احساسات متمایز به اعضای گروه

ملی در مقابل اعضای برون‌گروه‌ها و هیجانان اجتماعی گوناگون، مانند افتخار و غرور ملی می‌شود. این پژوهش در تکمیل نظر فورست با افزودن مؤلفه رفتاری که ناظر به مشارکت، توانمندی و قابلیت‌های عملی افراد در پاسداشت و ارتقای هویت و شخصیت ملی است، سه بعد از ابعاد هویت ملی را مورد بررسی قرار خواهد داد. مقیاس هویت ملی شامل احساس تعلق به کشور ایران، علاقه‌مندی به زندگی در آن، خودباوری ملی ایرانیان در حل مشکلات کشور، پذیرش نقش برجسته برای فرهنگ و تمدن کشور در پیشینه تاریخی آن، آشنایی با تاریخ ایران، افتخار به شخصیت‌های برجسته ایرانی، حس وطن‌دوستی و وطن‌پرستی، یاری هم‌وطنان و در کل، برداشت مثبت از شخصیت ایرانی و... است. مقیاس نفی هویت ملی شامل احساس عدم تعلق به کشور ایران، علاقه‌مندی به زندگی در کشور دیگر، عدم خودباوری ملی ایرانیان در حل مشکلات کشور، عدم افتخار از ایرانی بودن و برداشت منفی از شخصیت ایرانی و... است.

روش‌شناسی تحقیق

این پژوهش از لحاظ روش توصیفی-همبستگی و به لحاظ هدف، از نوع تحقیقات کاربردی است. جامعه آماری مورد مطالعه تمامی دانشجویان دانشگاه فرهنگیان استان آذربایجان شرقی به تعداد ۳۹۹۰ نفر (۶۰ درصد پسر و ۴۰ درصد دختر) است. حجم نمونه براساس جدول مورگان ۳۵۱ نفر و به تناسب، شامل ۱۴۱ دانشجوی دختر و ۲۱۰ دانشجوی پسر تعیین و به روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب شدند. به علل مختلف نظیر بی‌جوابی، الگوی یکنواخت در پاسخ‌دهی و مفقود شدن پرسشنامه و به منظور جلوگیری از کاهش حجم نمونه، در مجموع تعداد ۳۷۰ پرسشنامه در بین جامعه آماری توزیع و تکمیل شد. ابزار پژوهش، پرسشنامه استاندارد است که با طیف پنج‌درجه‌ای لیکرت (کاملاً موافق، موافق، بدون نظر، مخالف، کاملاً مخالف) ابعاد هویت ملی و دینی را مورد آزمون قرار داد (سلگی و همکاران، ۱۳۹۴: ۵۳). در پژوهش حاضر، اعتبار سؤالات پرسشنامه از طریق اعتبار صوری برآورد شده است. بدین معنی که پرسشنامه هویت دینی و ملی با توجه به جامعه آماری متفاوت در اختیار استادان متخصص حوزه علوم اجتماعی و رفتاری قرار گرفته و بعد از گردآوری و اصلاح و تعدیل نظرات آن‌ها، پرسشنامه نهایی طراحی شده است. برای محاسبه پایایی ابزارهای این پژوهش از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است. نتایج مربوط به ضرایب پایایی در جدول ۱ نشان می‌دهد که میزان آلفای کرونباخ متغیرها و ابعاد آن‌ها بالاتر از ۰/۷ بوده و حاکی از انسجام درونی سؤالات است.

جدول ۱: نتایج محاسبه ضریب پایایی مؤلفه‌های مربوط به متغیرهای تحقیق

متغیر	ابعاد	تعداد گویه	آلفای کرونباخ	آلفای کرونباخ کل
هویت دینی	اعتقادات دینی	۱۰	۰/۸۲۳	۰/۸۶۴
	عواطف و احساسات دینی	۱۱	۰/۷۹۳	
	انجام رفتارهای دینی	۱۲	۰/۸۴۲	
هویت ملی	احساس غرور ملی	۷	۰/۸۴۳	۰/۸۵۳
	باور به برتری فرهنگ و تمدن	۸	۰/۸۳۷	
	ترجیح فرهنگ ایرانی	۵	۰/۷۲۲	
	احساس تعلق به ایران	۷	۰/۸۴۸	
	تعهد به فرهنگ و سنت‌های باستانی	۵	۰/۵۸۴	

یافته‌ها

براساس تحلیل توصیفی داده‌ها، ۱۵۲ نفر دانشجو معلم دختر و ۲۱۸ نفر دانشجو معلم پسر بودند. برحسب وابستگی قومی ۶۱ درصد آذری، تقریباً ۲۶ درصد کرد، ۹/۲ درصد فارس و بقیه از سایر اقوام بودند. به لحاظ وابستگی مذهبی ۸۲/۴ درصد شیعه و ۱۷/۶ درصد سنی بودند. برحسب استفاده از شبکه‌های اجتماعی ۲۰ درصد از پیام‌رسان‌های داخلی، ۳۸/۴ درصد از پیام‌رسان‌های خارجی و بیش از ۴۱ درصد هم از همه پیام‌رسان‌ها استفاده می‌کردند.

۱- آیا وضعیت هویت دینی و هویت ملی دانشجومعلمان دانشگاه فرهنگیان آذربایجان شرقی مطلوب است؟ هویت دینی به‌عنوان متغیر وابسته در این پژوهش با ۳۳ سؤال مورد اندازه‌گیری قرار گرفته است. میانگین متغیر هویت دینی در بین دانشجومعلمان در دامنه ۱۷۶-۵۹ برابر با ۱۴۲/۸۵ است که بیانگر بالا بودن میانگین میزان هویت دینی در بین پاسخگویان است. هویت ملی هم در این پژوهش با ۳۲ سؤال موردسنجش قرار گرفته است. میانگین متغیر هویت ملی در بین دانشجومعلمان در دامنه ۹۳ برابر با ۱۳۴/۵۵ است که بیانگر بالا بودن میانگین میزان هویت ملی در بین پاسخگویان است.

جدول ۲: آماره‌های توصیفی متغیر هویت دینی و ملی

متغیر	میانگین	انحراف معیار	واریانس	کمترین	بیشترین
هویت دینی	۱۴۲/۸۵	۱۹/۷۲	۳۸۸/۹۳	۵۹	۱۷۶
هویت ملی	۱۳۴/۵۵	۱۷/۴۹	۳۰۶/۰۱	۶۷	۱۶۰

۲- آیا بین هویت ملی و هویت دینی دانشجویان معلمان رابطه وجود دارد؟

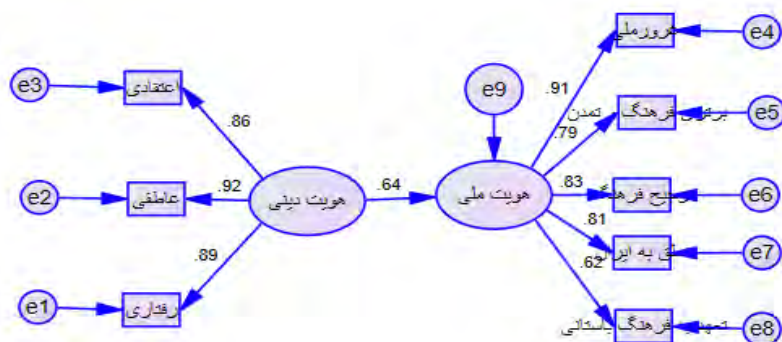
به منظور سنجش همبستگی بین متغیر هویت ملی با ابعاد (احساس غرور ملی، باور به برتری فرهنگ و تمدن، ترجیح فرهنگ ایرانی، احساس تعلق به ایران، تعهد به فرهنگ و سنت باستانی) و متغیر هویت دینی و ابعاد آن از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است. نتایج جدول نشان می‌دهد که در کل، همبستگی بین متغیر هویت ملی و ابعاد آن با هویت دینی و ابعاد آن با اطمینان ۰/۹۹ معنی دار است. ضریب همبستگی به دست آمده ۰/۵۴۵ نشان می‌دهد که شدت همبستگی دو متغیر هویت ملی و دینی در بین دانشجویان دانشگاه فرهنگیان در سطح بالا و نوع رابطه آن‌ها به صورت مستقیم است. بدین معنی که با افزایش میزان هویت ملی در بین دانشجویان، میزان هویت دینی آن‌ها نیز افزایش می‌یابد. نتایج مربوط به ضرایب همبستگی بین ابعاد هویت ملی و هویت دینی در جدول زیر ذکر شده است.

جدول ۳. نتایج رابطه بین هویت ملی با هویت دینی و ابعاد آن

متغیرها	هویت ملی	احساس غرور	باور به برتری فرهنگ و تمدن	ترجیح فرهنگ و تمدن ایرانی	احساس تعلق به ایران	تعهد به فرهنگ و سنت
هویت دینی	۰/۵۴۵	۰/۶۲۸	۰/۳۷۸	۰/۴۰۰	۰/۵۱۵	۰/۳۲۱
اعتقادات دینی	۰/۴۷۶	۰/۲۷۹	۰/۲۷۸	۰/۲۵۸	۰/۳۶۱	۰/۲۳۳
عواطف دینی	۰/۵۲۹	۰/۶۲۹	۰/۳۵۵	۰/۳۹۷	۰/۵۰۹	۰/۳۱۷
باور دینی	۰/۵۹۰	۰/۶۴۹	۰/۴۲۱	۰/۴۷۲	۰/۵۶۷	۰/۳۴۳

۳- آیا بین ابعاد و عناصر هویت ملی و دینی رابطه‌ای وجود دارد؟

برای پاسخ به سؤال بالا از معادلات ساختاری استفاده شد که نتایج آن در شکل ۲ نمایان است. برآوردهای استاندارد شده و مجذور همبستگی چندگانه نشان می‌دهد که تأثیر هویت دینی بر هویت ملی معنادار است و می‌توان ادعا کرد که بین هویت دینی و ابعاد آن با هویت ملی رابطه مستقیم و معنی‌داری وجود دارد. به یک معنا، به ازای هر واحد استاندارد تغییر در هویت دینی، هویت ملی به اندازه ۰/۶۴ تغییر می‌کند.

شکل ۲: مدل معادلات ساختاری اثر هویت دینی بر هویت ملی

شاخص‌های برازش مدل مستخرج از نرم‌افزار Amos نشان می‌دهد مقادیر شاخص‌های CFI ، $AGFI$ ، GFI و IFI قابل قبول بوده و مقدار $RMSEA$ با توجه به اینکه کوچک‌تر از $0/08$ است حاکی از برازش مطلوب مدل اندازه‌گیری است. مقادیر شاخص‌های برازش در جدول ۴ ذکر شده است.

جدول ۴: شاخص‌های نیکویی برازش مدل معادلات ساختاری

IFI	CFI	AGFI	GFI	RMSEA
۰/۸۷۸	۰/۸۷۷	۰/۸۶۷	۰/۸۹۶	۰/۰۷۱

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

نظریه‌پردازان علوم اجتماعی هویت را امری اجتماعی و حاصل تعاملات افراد و گروه‌های اجتماعی با یکدیگر می‌دانند. علاوه بر خانواده و دوستان، محیط‌های آموزشی و وسایل ارتباط جمعی که نهادهای همگن‌کننده و یکپارچه‌سازی ارزش‌ها و هنجارها هستند، از منابع جامعه‌پذیری می‌باشند؛ نظام آموزشی به‌عنوان موثرترین نهاد تعلیم و تربیت رسمی عمومی، متولی فرایند تعلیم و تربیت، قوام‌بخش فرهنگ عمومی و هویت‌بخش جامعه است و دانشگاه فرهنگیان به‌عنوان تأمین‌کننده و پرورش‌دهنده نیروی انسانی این نهاد پراهمیت، مسئولیت خطیری بر عهده دارد. این پژوهش با درک اهمیت این موضوع تلاش کرده است با بررسی هویت و ارزش‌های ملی و دینی دانشجو معلمان به‌عنوان طیفی از جوانان تأثیرگذار در آینده کشور، توجه سیاست‌گذاران

را جلب نماید تا با تدوین برنامه‌های فرهنگی و دینی مناسب، موجبات تقویت ارزش‌های ملی و دینی و نهایتاً هویت ملی و دینی را فراهم آورند.

با توجه به دامنه نمرات گویه‌های هویت دینی و هویت ملی می‌توان گفت که میانگین داده‌ها حاکی از بالا بودن میزان هویت دینی و ملی در بین دانشجومعلم‌ان استان آذربایجان شرقی است. یافته‌های این پژوهش نشان داد که هویت دینی و ابعاد آن با هویت ملی در بین دانشجومعلم‌ان همبستگی مستقیم و معنی‌دار دارد.

در برخی جوامع، افراد ممکن است هویت ملی خود را صرفاً با ابعاد فرهنگی، زبانی، تاریخی و مستقل از دین تعریف کنند؛ در نتیجه، ممکن است همبستگی بین هویت ملی و دینی به‌عنوان یک امر پویا و متغیر، در هر جامعه و زمان متفاوت باشد. دیدگاه‌ها و نگرش‌ها نیز نسبت به این مسئله می‌توانند تحت تأثیر تاریخچه، سیاق فرهنگی و مسائل اجتماعی مختلف قرار بگیرند؛ اما در جوامع دیگر از جمله ایران، هویت ملی و دینی به دلایل تاریخی، فرهنگی و سیاسی به‌شدت بر یکدیگر تأثیرگذار هستند و به‌صورت بهم‌پیوسته، در ساختار جامعه ایرانی به‌وجود آمده‌اند. در این جوامع، ابعاد هویت ملی و دینی با یکدیگر مرتبط و در تداخل هستند و دین به‌عنوان یک عنصر مهم در تشکیل هویت ملی، نقش مهمی دارد. این اتصال می‌تواند از طریق مفاهیم مشترک، ارزش‌ها، تاریخ و نیز عناصر دینی در فرایند شکل‌گیری هویت ملی صورت گیرد.

بسیاری از صاحب‌نظران در بحث از هویت اجتماعی به انطباق و سازگاری مؤلفه‌های هویت ملی و دینی ایرانیان صحنه گذاشته‌اند. استاد مطهری در کتاب *خدمات متقابل اسلام و ایران*، به نقاط مشترک بین هویت دینی و ملی ایرانیان اشاره می‌کند و بر این باور است که «نقاط اشتراک در هویت ملی و دینی ملت ما استوار است. سابقه تاریخی و تحلیل روحیه و شخصیت ایرانی‌ها حاکی از این است که ملت ایران، همواره بر هویت ملی و دینی خود تأکید و تصریح داشته است». این سازگاری و سنخیت تاریخی هویت ملی و دینی در بین ایرانیان در بیانات مقام معظم رهبری هم بیان شده است: «ملت ایران، ملتی است مستقل، آزاد، هوشمند و به‌شدت به هویت ملی و اسلامی خود علاقه‌مند».^(۲) همچنین، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد ابعاد هویت ملی یعنی غرور ملی، برتری فرهنگ ایرانی، ترجیح فرهنگ ایرانی، تعلق به ایران و تعهد به فرهنگ باستانی با هویت دینی و ابعاد آن همبستگی معنی‌داری دارد. به‌نظر می‌رسد که هویت ملی ایرانیان با مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده هویت دینی در طول تاریخ بستگی وثیقی پیدا کرده است و این سازگاری در باور و احساسات و کنش‌های ایرانیان ساری و

جاری است. نتایج حاصل از مدل معادلات ساختاری و شاخص‌های بزارش آن نشان می‌دهد که هویت دینی و ابعاد آن بر هویت ملی تأثیرگذار است؛ به عبارت دیگر، مدل استخراج شده، مدل مفهومی این پژوهش را تأیید می‌کند. این یافته با نتایج مطالعه قبلی و همکاران (۱۳۹۵) همسویی دارد.

همچنین، یافته‌ها نشان دادند که هویت ملی بر حسب وابستگی قومی دانشجومعلم‌ان تفاوت معنی‌داری ندارد. به نظر می‌رسد که هویت قومی و تنوع قومیتی در ایران به نحوی می‌تواند قوام‌بخش هویت ملی در ایران باشد.

نتایج حاصل از آزمون تحلیل واریانس نشان می‌دهد که هویت ملی بر حسب وابستگی مذهبی دانشجومعلم‌ان تفاوت معنی‌داری ندارد. به نظر می‌رسد دانشجومعلم‌ان با گرایش‌های مذهبی مختلف در دانشگاه، تفاوت چندانی در تعلق خود به سرزمین خودشان، یکپارچگی میهنی و وطنی، حس تعلق به تاریخ و فرهنگ سرزمین، پایبندی به ارزش‌های بنیادین ملی خود و افتخار به تمدن باستانی ایران ندارند و این «حس مشترک» در خصوص بازتعریف خودشان در بستر تاریخی و تمدن ایرانی را فارغ از هرگونه وابستگی مذهبی دارند. این یافته با نتایج پژوهش جان لو و کین گائو (۲۰۱۸) که به تفاوت میزان هویت ملی بر حسب گروه‌های مذهبی رسیده بودند ناهمسو است.

با وجود یافته این پژوهش در مورد مطلوبیت وضعیت هویت دینی و ملی در بین دانشجومعلم‌ان، به نظر می‌رسد با توجه به نقش مهمی که این افراد در حفظ و تقویت نظام ارزشی - عقیدتی جامعه ایفا خواهند کرد، توجه به نقاط آسیب و تقویت نقاط قوت هویت ملی و دینی در آن‌ها ضروری است. معلم‌ان، به‌عنوان افراد کلیدی در فرایند آموزش و پرورش، علاوه بر انتقال دانش فنی و علمی، مسئولیت فرهنگ‌سازی و ترویج ارزش‌های اجتماعی و نقش بسیار مهمی در تقویت هویت ملی و دینی دانش‌آموزان دارند. آن‌ها این نقش را از طریق آموزش اصول اخلاقی و اجتماعی شامل ارزش‌های ملی و دینی در کلاس، ترویج ارزش‌های ملی (مفاهیمی چون هویت ملی، تاریخ و فرهنگ ملی)، تدریس اصول دینی و تعمیق درک دانش‌آموزان از آن، تشویق به مشارکت در امور اجتماعی، احترام به تنوع فرهنگی و مذهبی و... ایفا می‌کنند و از دانش‌آموزان شهروندانی با ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی قوی‌تر می‌سازند. این امر مستلزم زمینه‌سازی و تربیت معلمانی است که خود از پایه هویت ملی و دینی قوی برخوردار باشند. در این راستا، پیشنهاد می‌شود سیاست‌های فرهنگی و آموزشی دانشگاه معطوف به تقویت هویت ملی، تعمیق و درک مفاهیم دینی، نقش‌آفرینی فعال دانشجویان در جامعه، ترویج فعالیت‌های

مرتبط با جامعه و فرهنگ، فراهم نمودن فضای اندیشه‌ورزی و درخصوص نقد، طرح و حل مسائل مربوط به هویت تعیین شود. همچنین، پایش دوره‌ای و انجام پژوهش‌های مرتبط با موضوع این تحقیق در سطح منطقه‌ای و ملی ضروری به نظر می‌رسد. کنشگری فعال در فضای رسانه‌ای و شبکه‌های ارتباطی اینترنتی به منظور تبیین جامعیت دین و مبانی و مؤلفه‌های هویت ملی می‌تواند تهدیدات وارده از این سمت را به فرصتی جهت تقویت هویت ملی و دینی جوانان و دانشجویان تبدیل کند و آن‌ها را در مسیر توسعه فردی و اجتماعی با هویت فرهنگی قوی‌تری هدایت نماید.

یادداشت‌ها

- ۱- سخنرانی مقام معظم رهبری در جمع دانشجو معلمان، کارکنان و اساتید دانشگاه فرهنگیان (۱۳۹۷/۲/۱۹).
- ۲- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مردم قم (۱۳۸۲/۱۰/۱۸).

منابع

- احمدی، حمید (۱۳۸۸). بنیادهای هویت ملی ایرانی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- اخوان کاظمی، بهرام؛ ارغوانی، فریبرز (۱۳۹۰). «نقش هویت دینی در همگرایی ایران و آسیای مرکزی»، سیاست. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی. دوره ۴۱. شماره ۳: ۲۱-۱.
- صدیقی ارفعی، فریبرز؛ گنجی، محمد؛ یزدانی ورنه، محمدجواد؛ نادری راوندی، مریم (۱۴۰۰). «رابطه سبک‌های هویت با جهت‌گیری مذهبی در دانشجویان»، جامعه‌شناسی کاربردی. ۳۲ (۱): ۲۲-۱.
- اشتیاقی، معصومه؛ علیزاده، توحید؛ کاظمیان، مهرداد (۱۳۹۱). «اینترنت و هویت دینی دانشجویان (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه مازندران)»، مطالعات ملی. ویژه‌نامه. شماره ۲: ۱۴۴-۱۲۰.
- امینی، محمد؛ رحیمی، حمید؛ نعمت‌الهی، حمید (۱۳۹۶). «بررسی وضعیت ابعاد هویت ملی و دینی دانشجویان مورد مطالعه: دانشگاه کاشان»، نامه آموزش عالی. سال دهم. شماره ۳۹: ۱۸۲-۱۵۷.
- باقری، معصومه؛ رستمی، ایوب؛ سلیمان‌نژاد، محمد (۱۳۹۸). «عوامل جامعه‌شناختی مؤثر بر شکل‌گیری هویت اجتماعی دختران دانش‌آموز دوره متوسطه شهر اهواز»، مطالعات راهبردی ورزش و جوانان. ۱۸ (۴۳): ۹۱-۱۱۲.
- پاشا، ابراهیم؛ فلاح‌زاده، محمدهادی (۱۳۹۱). «بررسی هویت دینی و ملی نوجوانان و جوانان شهر تهران با تأکید بر گروه مرجع»، مطالعات ملی. سال ۱۳. شماره ۴: ۱۵۶-۱۳۲.
- پرنوره، علی؛ هوشنگی، حمید (۱۳۹۸). «بررسی مؤلفه‌های بعد دینی هویت ملی؛ راهبردها و راهکارها»، مطالعات ملی. سال بیستم. شماره ۳: ۳۲-۱۸.
- حاتمی کاکش، فرزین؛ کردونی، روزبه (۱۳۸۸). «بررسی رابطه میزان گرایش به هویت ملی و هویت قومی در بین بختیاری‌ها»، تحقیقات علوم اجتماعی ایران. شماره ۲: ۱۱۷-۹۱.

- حاجیانی، ابراهیم؛ فولادی سپهر، سارا (۱۳۸۹). «بررسی رابطه بین هویت ملی و هویت مذهبی در بین اقوام ایرانی»، پژوهشنامه علوم اجتماعی. سال ۴. شماره ۴: ۵۳-۳۳.
- حقیقتیان، منصور؛ غضنفری، احمد؛ تکه اکبرآبادی، پروانه (۱۳۹۰). «هویت ملی و برخی عوامل مؤثر بر آن در بین دانش‌آموزان مقطع متوسطه اصفهان»، جامعه‌شناسی کاربردی. دوره ۲۲. شماره ۱: ۷۱-۸۲.
- حکمت‌پور، مریم؛ صالحی امیری، سیدرضا (۱۳۹۱). «بررسی تأثیر نقش خانواده در حفظ هویت ملی و دینی جوانان مطالعه موردی منطقه ۱ و ۵ تهران»، مدیریت فرهنگی. سال ششم. شماره ۱۸: ۵۹-۵۰.
- حیدری، حسین؛ سلگی، محمد؛ صالح‌صدق‌پور، بهرام (۱۳۹۹). «بررسی نقش و جایگاه دین در هویت فردی ایرانیان»، دوفصلنامه علمی-پژوهشی اسلام و علوم اجتماعی. سال ۱۲. شماره ۲۳: ۳۳-۵۶.
- ربانی، علی؛ رستگار، یاسر (۱۳۹۲). «تحلیلی بر وضعیت هویت ملی و ابعاد شش‌گانه آن در بین شهروندان شهر اصفهان»، جامعه‌شناسی کاربردی. سال بیست و چهارم. شماره ۵۰: ۲۰-۱.
- سفیری، خدیجه؛ غفوری، معصومه (۱۳۸۸). «بررسی هویت دینی و ملی جوانان شهر تهران با تأکید بر تأثیر خانواده»، پژوهش جوانان، فرهنگ و جامعه. شماره ۲: ۲۷-۱.
- سلگی، محمد؛ اسکندری، حسین؛ دلاور، علی؛ برجعلی، احمد (۱۳۹۴). «ساخت، پایداری و اعتباریابی، آزمون هویت ملی و اجتماعی»، اندازه‌گیری تربیتی. دوره پنجم. شماره ۲۰: ۹۴-۵۳.
- صادق‌زاده، رقیه؛ نادی، محمدعلی (۱۳۹۶). «رابطه هویت ملی و هویت قومی در بین دانشجویان آذری، فارس، لر، کرد و عرب در دانشگاه‌های ایران»، پژوهش‌نامه فرهنگی هرمزگان. شماره ۱۴: ۱۱۷-۱۰۰.
- عالمی، مسعود (۱۳۸۴). «آینده هویت‌های فرهنگی جمعی با استفاده از روش شبیه‌سازی کامپیوتری»، علوم اجتماعی. دوره دوم. شماره ۲: ۱۶۲-۱۰۹.
- علوی مقدم، سید بهنام؛ داورپناه، زهرا (۱۳۹۳). «تحلیل محتوای مؤلفه‌های هویت ملی در کتب آموزش زبان فرانسه دوره‌های راهنمایی، دبیرستان-پیش‌دانشگاهی»، نوآوری‌های آموزشی. سال سیزدهم. شماره ۵۲: ۱۴۰-۱۱۷.
- قادرزاده، امید (۱۳۹۳). «آموزش‌وپرورش و هویت دینی و ملی (مطالعه پیمایشی دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر بانه)»، مطالعات ملی. سال پانزدهم. شماره ۳: ۱۰۶-۸۱.
- قادرزاده، امید؛ قادرزاده، هیرش (۱۳۹۳). «مطالعه پیمایشی عوامل فرهنگی - اجتماعی مرتبط با هویت ملی نوجوانان»، علوم اجتماعی. شماره ۶۶: ۲۰۰-۱۶۶.
- قنبری، نودز؛ حیدرخانی، هابیل؛ رستمی، مسلم (۱۳۹۵). «بررسی رابطه بین هویت ملی و هویت دینی با پایبندی به فرهنگ شهروندی در شهر کرمانشاه»، مطالعات جامعه‌شناختی شهری. سال ششم. شماره ۱۹: ۲۰۴-۱۷۵.
- کلاتتری، عبدالحسین؛ عزیزی، جلیل؛ زاهد زاهدانی، سعید (۱۳۸۸). «هویت دینی و جوانان؛ نمونه آماری، جوانان شهر شیراز»، تحقیقات فرهنگی ایران. شماره ۲: ۱۲۵-۱۴۱.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۶). خدمات متقابل اسلام و ایران. تهران: انتشارات صدرا.
- مویدفر، سعیده؛ شاهوران، عباس (۱۴۰۰). «بررسی رابطه هویت ملی و دینی در بین جامعه زرتشتیان ایران»، مطالعات ملی. سال بیست و دوم. شماره ۱: ۹۱-۱۱۰.
- Fleischmann, F., & Phalet, K. (2018). "Religion and national identification in Europe: comparing muslim youth in Belgium, England, Germany, the Netherlands, and Sweden". *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 49(1): 44-61.
- Lu, J., & Gao, Q. (2018). "Contesting Chineseness: An examination of religion and national identity in mainland China". *Journal for the Scientific Study of Religion*. 57(2): 318-340.
- Tajfel, H. (1972). "Differentiation between social groups": *Studies in the social psychology of intergroup relations*. London: Academic Press.